

AYDINLANMACILIK NEDİR?

Emrah BOZKURT

“Avrupa’da Aydınlanmacılık Hareketi’nin Ortaya Çıkışı”

Tezinin “Aydınlanmacılık Nedir?” Bölümüdür.

emrahbozkurt.com

HAZİRAN 2018

TRABZON

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ.....	III

GİRİŞ

1.Aydınlanmacılık Nedir?.....	3
2.Toplumsal Devinimlerde Biraradalık Perspektifi.....	6

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ORTAÇAĞ AVRUPASI FELSEFESİ

1.1.Antikçağ Felsefesinin Ortaçağ Felsefesine Etkisi.....	12
1.2.Aristoteles Tercümelelerinin Avrupa'ya Etkisi.....	14
1.3.Thomas Aquinas Özelinde Ortaçağ Felsefesinin Çerçevesi ve Mirası.....	18
1.4.Ortaçağ Aydınlığı/Karanlığı.....	21

İKİNCİ BÖLÜM

2. AYDINLANMACILIK HAREKETİNİN TARİHSEL ALT YAPISI

2.1.Hayat Algısındaki Değişim.....	26
2.2.Rönesans.....	28
2.2.1.Hümanizm.....	31
2.2.2.İtalyan Rönesansı.....	32
2.2.2.1.Niccolò Machiavelli.....	34
2.2.3.Kuzey Rönesansı.....	40
2.2.3.1.Desiderius Erasmus.....	40
2.2.3.2.Thomas More.....	42
2.3.Reform.....	44
2.4.Yeni Dünya ve Yeni Problemler.....	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. AYDINLANMACILIK HAREKETİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞI

3.1.Bilimin Yükselişi.....	50
3.1.1.Francis Bacon.....	52
3.1.2.Yeni Bir Evren.....	56
3.1.2.1.Nicolaus Copernicus.....	58
3.1.2.2.Tycho Brahe.....	60
3.1.2.3.Johannes Kepler.....	61
3.1.2.4.Giordano Bruno.....	64
3.1.2.5.Galileo Galilei.....	66
3.1.3.René Descartes ve Mekanikçi Felsefe.....	70
3.1.4.Isaac Newton.....	79
3.2.Aydınlanmacılık Hareketi'nin Gelişimi.....	85
3.2.1.Thomas Hobbes.....	85
3.2.2.Baruch Spinoza.....	86
3.2.3.John Locke.....	87
3.2.4.Gottfried Leibniz.....	88
3.2.5.George Berkeley.....	88
3.2.6.David Hume.....	89
3.2.7.Montesquieu.....	90
3.2.8.Voltaire.....	91
3.2.9.Jean-Jacques Rousseau.....	92
3.2.10.Denis Diderot.....	94
3.2.11.Immanuel Kant.....	94
SONUÇ.....	98

KAYNAKÇA

"Zamanların en iyisiydi, zamanların en kötüsüydü, hem akıl çağıydı, hem aptallık, hem inanç devriydi, hem de kuşku. Aydınlik mevsimiydi, karanlık mevsimiydi, hem umut baharı, hem de umutsuzluk kışıydı. Hem her şeyimiz vardı, hem hiçbir şeyimiz yoktu, hepimiz ya doğruca cennete gidecektik ya da tam öteki yana. Sözün kısası, şimdikine öylesine yakın bir dönemdi ki, kimi yaygaracı otoriteler bu dönemin, iyi ya da kötü fark etmez, sadece daha sözcüğü kullanılarak diğerleriyle karşılaştırılabileceğini iddia ederdi."
Charles Dickens

GİRİŞ

Aydınlanma düşüncesinin gerçek doğası ve sınırlarının belli bir öğretilde, aksiyom ya da teoride gösterilmesi mümkün değildir. Bu ancak şüphe edilip araştırılırken, değişim yaşanırken geçen süreçte görülebilir. Avrupa tarihinde belirli bir dönemi ve bu dönemde yaşanan bir hareketi betimlemesi bakımından "Aydınlanma" yerine "Aydınlanmacı" teriminin kullanılması daha uygun olacaktır. Çünkü Aydınlanma kavramı bütün zamanları kapsayan ve tüm konuları içine alacak şekilde genişletilebilir esnek yapıya sahip olmakla birlikte kendinde öznesini barındırmayan bir kavramdır. Oysa atıf, XVIII. yüzyıl Avrupası'na damgasını vurmuş toplumsal, kültürel, ekonomik, siyasi ve sanatsal bir harekettir; belirli bir dönemi ve hareketi işaret etmektedir. Aydınlanmacılık kavramı toplum felsefesi çerçevesinde kullanılmakta olup aynı zamanda burjuvazinin, metafizik-teolojik dünya görüşünden kurtularak mekanik dünya görüşüne geçişin sağlandığı entelektüel ve toplumsal hareketleri betimleyen özgün felsefi ve ideolojik bir kavramdır. Bu bağlamda kavramın genel olarak Aydınlanmacılık, özel de ise Aydınlanma şeklinde kullanımı uygun olacaktır.

Aydınlanmacı döneme atfedilen düşüncelerin, yaklaşık XVI. yüzyıldan beri İngiltere'de yaygın olduğu savunulmaktadır. Aydınlanmacılığı Rönesans'a onu da XII. yüzyıla kadar geriye götürmek mümkündür.² Aydınlanmanın kökleri ise Antik düşünürlerin doğanın belli bir düzeni olduğunu kavrayarak bu düzenin temelinde akılsal bir ilke aradıkları döneme kadar uzatılabilir. Gerçekte ise Aydınlanma, felsefenin başlamasıyla birlikte başlamış ve varlığını sürekli devam ettirmiştir. Bu çalışmada Aydınlanmacı Hareket "*Toplumsal Devinimlerde Biraradalık Perspektifi*"yle³ XII. yüzyıl tercümelemleri ile Avrupa'ya Aristoteles felsefesinin girişinden itibaren

¹ Charles Dickens, *İki Şehrin Hikayesi*, çev.Esen Rüzgar, Ankara 2012, s.5.

² Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi*, çev.Ahmet Fethi, İstanbul 2017, s.16-29.

³ Mevcut araştırma esnasında oluşturmuş olduğumuz perspektif.

Rönesans, Reform, Bilimin Yükselişi ve hareketin ortaya çıkışına kadar olan süreç içerisinde ele alınmıştır.

1.Aydınlanmacılık Nedir?

Modern Çağlar denilen tarihsel dönemin, birçok bakımdan Ortaçağ'dan farklı zihinsel yapısı vardı. Bu zihinsel yapının değişiminde en önemli unsur bireyde ve toplumda merkeze alınan değerlerdi. Değişimler merkeze alınan değerler ve çevresi olarak gelişim göstermektedir. Modern Çağlar ve Ortaçağ arasındaki en önemli fark Kilise'nin azalan otoritesi karşısında bilimin artan otoritesiydi.⁴ Diğer farklar bu ikisi ile bağlantılıdır. Ortaçağ kültüründe, dini ve idari otorite Kilise'dir. Modern zamanda ise, kültür daha çok laik otorite olan devletler ve hükümetlerin eline geçmeye başlamıştı. Aydınlanmacılık terimi⁵ genel ve uzlaşimsal olarak, XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında Avrupa'da yaşanan ve batıl inançlara karşı çıkışın yanında insan aklının ve bilimin gücüne beslenen sınırsız iyimserlikle seçkinleşen kültürel dönem ve felsefe hareketi olarak tanımlanmaktadır. Fakat, Aydınlanmacılığın tam olarak ne olduğu konusu tartışmalıdır. Geniş anlamıyla Aydınlanmacılık, merkez değerın değişmesi ile Ortaçağ'ın kapanması, onun merkez değerının dünya görüşüne karşı yeni merkez değerinin dünya görüşü olarak ortaya çıkmasıdır. Kavram tanrısal merkeziyetçilikten özellikle seküler akli her tür otoritenin nihai yargıcı olarak gören insan merkezçiliğine geçişi işaret etmektedir. Tanrı adına yeryüzünde dini otoriteyi sağlayan Kilise'nin skolastik düşünsel yapısına karşı sürekli aktif olduğu iddiasında olan insan akli artık yeryüzünde otoritesini ilan etmiştir. Bütün insanların ortak rasyonaliteden dolayı eşit olduklarını öne süren Aydınlanmacılık, her şeyin doğa bilimlerinin yöntemleri temel alınarak özgürce araştırılması gerektiğini savunurken Kant'ın meşhur "*Aklını kullanma cesaretini göster!*" sloganıyla karakterize olmuştur.⁶

"Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır. İşte bu ergin olmayışa insan kendi suçu ile düşmüştür; bunun nedenini de aklın kendisinde değil, fakat aklını başkasının kılavuzluğu ve yardımı olmaksızın kullanmak kararlılığını ve yürekliliğini gösteremeyen insanda aramalıdır. Sapere aude! Aklını kendin kullanmak cesaretini göster! Sözü imdi Aydınlanma'nın parolası olmaktadır."⁷

⁴ Russell, *a.g.e.*, s.9.

⁵ Cevizci, *a.g.e.*, s.50.

⁶ Cevizci, *a.g.e.*, s.51.

⁷ Immanuel Kant, "Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt", çev.Nejat Bozkurt, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.17.

Kant, ergin olmayan bu insanların durumunu hayatın getirileri karşısında toplumda öne çıkanların arkasına gizlenerek, onların seçimlerini seçimleriymiş gibi benimseyerek varlıklarını devam ettirdiğini belirtir. Bu tıpkı bir zorluk karşısında çocuğun ebeveynine sığınması gibidir. Doğanın, insanı karakterine aykırı olan bu durumdan kurtarmış olmasına karşın, tembellik ve korkaklık nedeniyle insanların çoğu yaşamları boyunca kendi rızalarıyla erginleşmek istemezler. Bundan dolayı da kendi seçimlerini yapabilecek cesareti gösteremeyen kişilerin başına gözetici ya da yönetici olarak gelmek çok kolaydır. Ergin olmayan kişi, üzerine herhangi bir düşünmenin veya seçimin sorumluluğunu almadığı için rahattır. Çünkü onun yerine düşünen bir kitabı, vicdanının yerini tutan bir din adamı, sağlığı için karar veren bir doktoru vardır. O, rahatı için bütün hepsine itaat etmektedir. İnsanın bu ergin olmayış durumuna olan eğilimini, Erich Fromm'un itaat kavramıyla ilişkilendirdiğimizde karşımıza daha net bir tablo çıkar. Fromm itaat konusunda şunları söyler:

*"... Devlet'in, Kilise'nin otoritesine ya da kamuoyuna itaat ettiğim sürece kendimi güvende ve korunmuş hissederim. Aslında hangi güce itaat ettiğim çok az fark eder. Bu daima, herhangi bir şekilde bir güç uygulayan ve hilekârca her şeyi bildiği, her şeye gücü yettiği iddiasında olan bir kurum ya da kişidir. İtaatim beni, tapındığım gücün bir parçası yapar, dolayısıyla kendimi güçlü hissederim. O benim yerime karar verdiği için hata yapmam; yalnız kalmam çünkü bana göz kulak olur; günah işleyemem çünkü buna izin vermez, günah işlesem bile cezam sadece, o her şeye kadir güce dönüşün bir yoludur."*⁸

Fromm ile aynı noktayı işaret eden Kant, ergin olmayıstan sıyrılmaya çalışılmasını tehlikeli bulan otoritelerin düşüncesini *"...Önlerine kattıkları hayvanlarını önce sersemleştirip aptallaştırdıktan sonra, bu sessiz yaratıkların kapatıldıkları yerlerden dışarıya çıkmalarını kesinlikle yasaklarlar; sonra da onlara kendi kendilerine yürümeye kalkıştırlarsa başlarına ne gibi tehlikelerin geleceğini bir bir gösterirler..."*⁹ şeklinde ifade ediyor. Ergin olmama Kant'ın vurguladığı gibi insanın kendi suçuyla düşmüş olduğu bir durumdur ve bu duruma tarihsel perspektiften bakıldığında temeldeki problemin itaat ile ilişkide olduğu görülmektedir. İnsanlık tarihinin büyük bir bölümünde itaat etmek erdem, itaatsizlik ise günah ile özdeşleştirilmiştir. Bunun nedeni ise, tarihin büyük bir kısmında azınlığın çoğunluğa hükmetmesidir. Dolayısıyla, kökleri çok geriye dayanan bu ergin olmama durumundan insanın kurtulması onun yerine karar veren otoritelere itaatsizlik etmekle mümkündür. Bunun olabilmesi içinse, insanoğlunun aklını kullanmaya cesaret etmesi gerekmektedir. Bununla birlikte itaatsizlik, kişinin yalnız kalmaya,

⁸ Erich Fromm, *İtaatsizlik Üzerine*, çev.Nurdan Soysal, İstanbul 2016, s.14.

⁹ Kant, *a.g.m.*, s.17.

hata yapmaya ve günah işlemeye cesareti olması demektir. Yalnız bu cesaret yeterli olacak bir şey değildir, cesaret yeteneği kişinin gelişmişlik durumuyla bağlantılıdır. Kişi anne kucağından ve babanın buyruklarından kurtulmuşsa, tamamen gelişmiş bir birey olarak ortaya çıkmışsa ve böylece kendisi için düşünme ve hissetme yetisini edinmişse işte ancak o zaman otoriteye itaatsizlik etme cesaretine sahip olabilir ve düşünüyorsam o halde varım diyebilir.¹⁰

Aydınlanmacılık hareketinin zirvesinin neden Rönesans döneminde olmayıp XVIII. yüzyılda olduğunun sebebi de bu itaat kavramıyla ilişkilidir. Çünkü o dönemde çıkar ilişkileri bunu gerektirmekte ve entelektüel hareketler otoriter odaklar tarafından desteklenmekteydi. Russell'ın konu hakkındaki yorumu şu şekildedir:

*"Roma'nın zenginliğinin küçük bir bölümü, papalık yönetimlerinden elde edilen gelirlere dayanmaktaydı; bu servet esas olarak, papaların cennetin anahtarlarını ellerinde tuttuklarını savunan teolojik bir sistem aracılığıyla, Katolik dünyanın tamamından alınan bir haraçtı. Bu sistemi etkili bir biçimde sorgulayan bir İtalyan, İtalya'nın yoksullaşma ve Batı dünyasındaki konumunu kaybetmesi riskini göze alırdı. Dolayısıyla Rönesans'ta İtalya'nın ortodoks olmayışı salt entelektüeldi ve parçalanmaya ya da Kiliseden uzak bir halk hareketi yaratma girişimine yol açmadı."*¹¹

Reform ve Bilimin Yükselişi'yle gelen yeni bilgilerin Kilise'nin güvenilirliğini azaltması ve buna karşılık güvenin doğaya ve insan aklına geçmeye başlamasıyla birlikte insanlar önceden itaat ettikleri otoriteye itaatsizlik belirtileri göstermişlerdir. Bu sebeptendir ki, Aydınlanmacılık hareketi başlayabilmiştir. Fakat, bir süre sonra itaat edilen güç değişmiş olsa da insan yeniden bu ergin olmama durumuna kendi eliyle tekrar düşmüştür. İnsanoğlunun kaderi sürekli bu döngüde gerçekleşmiştir; bu sosyal bir kanundur, çünkü hayatı hakiki ve ciddi kılan şey bu devinimdeki tekerrürdür.

İnsanı ergin olmama durumundan kurtarmak isteyen Aydınlanmacıların amacı felsefi bir tavırdır ve her alanda aklın egemenliğini savunarak otoritelerin baskısından insanların kurtulmasını amaçlar. Aydınlatılması istenen şey ise olayın bütününe bakıldığında insanın kurduğu ilişkilerin temelleridir. Bu yolla insan, hayatın anlamını ve düzenini çözme olanağı elde eder ve erginleşir. Bu dönemde kafalarda şu soru yer etmeye başlamıştır: *-eğer doğa anlaşılabiliriyorsa, insan ve toplumda anlaşılabilir, öyleyse neden insan ve toplumu da bilimsel olarak yeniden kurmayalım?-* Aydınlanmacılar doğanın fethinden sonra insanın ve onun

¹⁰ Fromm, a.g.e., s.15.

¹¹ Russell, a.g.e., s.28.

oluşturduğu toplumun fethine girişmişlerdir. Böylece sosyal bilimleri doğa bilimlerinin yeterliği ve başarısı ispatlanmış yöntemleriyle sıfırdan mekanik bir yapıda inşa etmeye yönelirler. Hatta o derece ki, ahlâkın bile matematikselleştirebileceği düşünülmüş, üzerine çalışılmıştır. Filozoflar, düzeni değiştirebilmek için felsefeyi halka yaymak ve gündelik yaşamın içerisine dâhil etmek için çeşitli yollar denemişlerdir. Bu yollardan birisini ileride değineceğimiz "*Türk Casusunun Mektupları*"¹² şeklinde Arap Mahmut adlı bir Türk Casusu'nun dönemin düşüncesini özellikle de René Descartes'ın felsefesini överek anlatan, mevcut statükoyu ise yeren mektupları halk tarafından çokça ilgi görmüştü.

Aydınlanmacılık, Kant'ın ele aldığı biçimiyle, insanı her türden belirlenmişlerden arındırarak özgürleştiren bir eleştiri gücüdür. Ancak tarihsel işleyişte, özellikle modern doğa bilimlerinin yöntemsel arayışına paralel olarak aklın teknik kullanımının kamusal alanda tek yargıç konumuna yükselmesi, Aydınlanmacılık idealinin giderek karşı çıktıklarına bezir biçimde tahakkümcü bir güce dönüşmesine neden oldu. Bu açıdan Aydınlanmacılık hem tahakkümden kurtarıcı hem de tahakküm edici bir boyuta sahiptir. Aydınlanmacılık Hareketi, var olan dogmayı yıkararak yerine zamanla durağanlaşmış ve yeni dogma halini almıştır. Bu tarihsel süreçte sosyal bir kanun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kanunu bu çalışmada "*Toplumsal devinimlerde Biraradalık Perspektifi*" olarak betimledik.

¹² Sıla Şenlen Güvenç, "Letters Written By A Turkish Spy Eserinde Aydınlanma: Kartezyen Felsefesi", *Dörtöğ-Felsefe ve Bilim Yazıları*, sy.2, Bahar 2012, s.201-210.

KAYNAKÇA

- Akay, Ali, "Aydınlanma Üzerine: Eski ve Yeni Etkiler", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.145-151.
- Aktay, Yasin, "Modernizmin Aydınlanma Vehmi", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.103-112.
- Albayrak, Aydın - Deveci, Cem, "Ortaçağ Sonunda Evrensel Hukuk Arayışı ve İnsan Hakları: Vitoria'nın Siyaset Kuramı", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.253-281.
- Anderson, Perry, "Modernlik ve Devrim", çev.Ali Türker Erdağı, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.121-130.
- Anlı, Ömer Faik, "Hümanizm, Aydınlanma, Epistemoloji İlişkisi Antropo-epistemolojinin Olanacağı", *Bilim ve Ütopya*, sy.263, Mayıs 2016, Ankara 2016, s.21-24.
- Burke, Edmund, "Muhafazakârlık, Aydınlanma ve Siyaset", çev.Fatih Duman, *Muhafazakâr Düşünce*, sy.1, Yaz 2004, Ankara 2004, s.31-53.
- Casanova, José, *Modern Dünya'da Kamusal Dinler*, çev.Mehmet Murat Şahin, Sakarya 2014.
- Cassirer, Ernst, "Aydınlanma Çağının Düşünme Biçimi", çev.Doğan Özlem, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.37-49.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Ankara 2017.
- Çiğdem, Ahmet, "'Şimdi" Sorulan Bir Soru Olarak Aydınlanma Nedir?", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.91-94.
- Çotuksöken, Betül, "Betül Çotuksöken'le Ortaçağ Üstüne" (söyleşi:Özer Sayan), *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.175-198.
- Çotuksöken, Betül, "Düşünme ve Dil Bağlamında Aydınlanmacı Özne", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.141-144.
- Çüçen, Abdülkadir, "Kötülük Problemi", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.113-132.
- Dellaloğlu, Besim, "Aydınlanma, Modernite, Post-Modernite ve Sonrası", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.85-89.
- Demirci, Kürşat, "ENGİZİSYON", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1995, XI, s.238-241.
- Denby, David, "Aydınlanmanın Krizi, Modernizmin Krizi Mi?", çev.Lerzan Caner Taşçier, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.95-101.
- Dickens, Charles, *İki Şehrin Hikayesi*, çev.Esen Rüzgar, Ankara 2012.

- Engineri, Melisa, "Aydınlanma Çağı ve Felsefesi", (Araştırma, Mersin Üniversitesi, 2008), s.1-15.
- Erdemli, Atillâ, "Aydınlanma Filozofu Olarak Descartes", *İstanbul Üniversitesi Felsefe Arkivi Dergisi*, sy: 27, 1990, s.99-113.
- Foucault, Michel, "Aydınlanma Nedir?", çev.Eda Özgül-Özlem Oğuzhan, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.69-76.
- Foucault, Michel, "Doğruyu Söyleme Sanatı", çev.Eda Özgül-Özlem Oğuzhan, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.77-80.
- Fromm, Ercih, İtaatsizlik Üzerine, çev.Nurdan Soysal, İstanbul 2016.
- Göka, Erol, "'Güç İlişkileri" Açısından Aydınlanma", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.113-119.
- Göçmen, Doğan, "Aydınlanmacılığın Tarihsel Anlamı ve Güncel Mirası Üzerine", https://www.academia.edu/5215849/Ayd%C4%B1nlanmac%C4%B1%C4%B1%C4%9F%C4%B1n_Tarihsel_Anlam%C4%B1_ve_G%C3%BCncel_Miras%C4%B1_%C3%9Czerine, (erişim. 06.06.2018-13:50), s.1-14.
- Gürkan, Salime Leyla, "ENDÜLJANS", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2011, XXXX, s.549-552.
- Güvenç, Sıla Şenlen, "Letters Written By A Turkish Spy Eserinde Aydınlanma: Kartezyen Felsefesi", *Dörtöğe-Felsefe ve Bilim Yazıları*, sy.2, Bahar 2012, s.201-210.
- Göze, Ayferi, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, İstanbul 2016.
- Habermas, Jürgen, "Şimdinin Kalbinde Amaç Yüklenmek: Foucault'un Kant'ın "Aydınlanma Nedir?" Metni Hakkındaki Konferansı Üzerine", çev.Eda Özgül-Özlem Oğuzhan, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.81-83.
- Hançerlioğlu, Orhan, "Bilgicilik Akımı", *Felsefe Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul 1993, s.168.
- Hançerlioğlu, Orhan, "Dekartçılık", *Felsefe Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul 1993, s.285-286.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Düşünce Tarihi*, İstanbul 2017.
- Hançerlioğlu, Orhan, "Humanizm", *Felsefe Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1993, s.341.
- Hume, David, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*. çev.Aziz Yardımlı, İstanbul 1997.
- Harman, Ömer Faruk, " ENDÜLJANS", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1995, XI, s.209-211.
- İrem, Nazım, "Karanlık/Aydınlık Anlatısı Olarak Ortaçağ ve Eski/Yeni Tarih Yazımı", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.133-155.

- İşler, Ertuğrul, "Voltaire ve Rousseau Etrafında Aydınlanma Çağı Fransız Yazını'na Bir Bakış", *PAÜ. Eğitim Fakültesi Dergisi*, sy.5, 1999, s.48-53.
- Kaçar, Turhan, "Ortaçağ'ın Dinsel Fermantasyonu", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.97-111.
- Kant, Immanuel, "Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt", çev.Nejat Bozkurt, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.17-21.
- Karlığa, Bekir, "Doğu-Batı Düşüncelerinde On Üçüncü Yüzyıl Dönüşümü", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.159-172.
- Kayapınar, Mehmet Akif, "Aydınlanma Zihniyeti'nin Ötesi: Antropozomik Bir Bakış Açısı", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, c. XII, sy.22, Ocak 2007, s.27-38.
- Kayhan, Aslı, "Aydınlanma ve Jean-Jacques Rousseau", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.57-68.
- Kılıçbay, Mehmet Ali, "Ortaçağ'ın Orta Malı Olmadığına Dair", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.69-79.
- Kıllıoğlu, İsmail, "Aydınlanma'nın Felsefi Temellerinin Tartışması II", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sy.5, Bahar 2015, s.333-359.
- Kömeçoğlu, Uğur, "Eleştirel Kant'ı Eleştirememek", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.135-139.
- Le Goff, Jacques, "Ortaçağ'da Batı Avrupa", çev.Nilüfer Uluç, *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.39-68.
- Mendelssohn, Moses, "Aydınlanma Nedir? Sorusu Üzerine", çev.Ali İrgat, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.13-15.
- Özcan, Zeki, "Ortaçağ'da Birey ve Bireyleşme", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.11-37.
- Öz, Mustafa, "RÂFİZİLER", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2007, XXXIII, s.396-397.
- Rossi, Paolo, *Modern Bilimin Doğuşu*, çev.Neşenur Domaniç, İstanbul 2009.
- Rousseau, Jean-Jacques, *Toplum Sözleşmesi*, çev.Vedat Günyol, İstanbul 2016.
- Russell, Bertrand, *Batı Felsefesi Tarihi*, çev.Ahmet Fethi, İstanbul 2017.
- Saygın, Alkım, "Kant'ın Aydınlanma Görüşü ve Foucault'nun Eleştirileri Üzerine", https://www.academia.edu/29148072/Kant_%C4%B1n_Ayd%C4%B1nlanma_G%C3%B6r%C3%BC%C5%9F%C3%BC_ve_Foucault_nun_Ele%C5%9Ftirileri_%C3%9Czerine_Al%C4%B1m_Sayg%C4%B1n_Kahve_Molas%C4%B1_12.04.2013-26.04.2013, (erişim. 06.06.2018-13:50), s.1-11.

- Schmidt, James, "Aydınlanma Nedir? Moses Mendelssohn ve Immanuel Kant Berlinische Monatsschrift'i Nasıl Yanıtladı", çev.Fahrettin Altun, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.23-36.
- Şekerci, Ahmet Erhan, "Avrupa'da Aydınlanma ve Dini Tolerans Algısının Düşünsel Temelleri", *21. Yüzyılda Din ve Uluslararası İlişkilerdeki Dönüşüm*, ed. Filiz Çoban Oran, Ankara 2017, s.147-177.
- Şekerci, Ahmet Erhan, "Aydınlanma ve Bilim: Bilimsel Zihnin Yeniden İnşası ve Dönüşümü", *Bilim Tarihi ve Felsefesi*, ed.Ömer Bozkurt, Mardin 2016,
- Şekerci, Ahmet Erhan, *Aydınlanma ve Din*, İstanbul 2015.
- Şekerci, Ahmet Erhan, "Aydınlanmanın Ulusal Karakteri Üzerine Analitik Bir Deneme", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, c. III, İstanbul 2015, s.153-212.
- Taşçı, Serdar, "Aydınlanma(ma)nın Felsefesi", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.131-134.
- Timuçin, Afşar, "Aydınlanma Düşüncesi", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.51-56.
- Tunçel, Ahu, "Yöntem Ya Da Eleştiri Yetisi Olarak Aydınlanma Akılcılığı", *Tabula Rasa*, sy: 25-26, 2012, s.70-82.